

İblis'in Trajik Hikayesi -Allah, Şeytan, İnsan ve Kötülüğe Dair-

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK*

Özet: İblis, şeytanın özel ismidir. Müslüman filologlar bu kelimenin, “Allah’ın rahmetinden tümüyle ümit kesmek” anlamında b-l-s kökünden türemiş olduğu kanaatinde-dirler. İblis “Allah’ın düşmanı” ve/veya sadece “Düşman” diye de isimlendirilir. Fakat genellikle “Şeytan” diye anılır. İblis Kur’an’da âlemin yaratılışıyla ilgili olarak iki noktada karşımıza çıkar. Şöyle ki Allah Adem’i çamurdan yaratır ve ona hayat nefesini üfler. Ardından meleklerle bu ilk insana saygı göstermelerini (secde) emreder. Fakat İblis, “Ben kararmış bir çamurdan yarattığın bu insana saygı göstermem” diye itiraz eder. Bunun üzerine Allah, “Defol oradan. Artık sen kovuldun. Kıyamete kadar sana lanet olsun” (al-Hijr 15/33-35) der. Bu arada İblis, cezasının kıyamete kadar tehir edilmesini ister. Allah onun bu talebini kabul eder ve ona gerçek iman ve ibadet sahibi olmayan herkesi saptırma gücü bahşeder. Evet, Allah İblis’e kıyamet gününe kadar insanları ayartma izin verir; ancak onun Allah’a gerçekten kulluk edenler üzerinde hiçbir nüfuzu yoktur. İblis ilk olarak Adem ve Havva’yı Allah’ın emrine karşı gelme hususunda ayartıp onları ölümsüzlük ağacının meyvesinden yemeleri için kışkırtır. İblis kıyamet koştuktan sonra kendi yandaşları ve günahkârlarla birlikte cehenneme atılır.

Anahtar Kelimeler: İblis, Şeytan, Cennet, Cehennem Ateşi, Kıyamet günü.

Tragi(cal) Story of Iblis

Abstract: Iblis is a proper name of the devil. The Arab philologists consider that Iblis derives from the root b-l-s, “because Iblis has nothing to expect (ublise) from the mercy of God”. He is also known as “Aduww Allah” (The enemy of God) and “al-Aduww” (The Enemy). Finally he is given the common name of “al-Shaytan”. In the Qur’an he appears at two points in the story of the beginning of the world; when God he created Adam from clay and had breathed into him spirit of life, He ordered the angels to bow down before the first man, but Iblis refused to bow down before this mortal “created from malleable clay”, and God cried, “Then go thou forth hence, thou art accursed,

* Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı.

and my rejection shall be thy due until the Day of Judgement” (al-Hijr 15/33-35). At his own request, the punishment promised to Iblis is then deferred until the Day of Judgement, and he is given power to lead astray all those who are not faithful servants of God. Thus until the Day of Judgement God allows Iblis to tempt men, but not the true believers the servants of God. The first of his misdeeds was to tempt Adam and Eve in the Garden to incite them to disobey God, and to eat the fruit “Tree of immortality”. And the end of time Iblis is to be thrown into the fire of hell, with his host and with the damned.

Key Words: *The Evil One, The Demon, The Garden, The Fire Of Hell, The Day of Judgement*

Giriş

Kur'an'daki anlatıma göre İblis-Şeytan, insanın kozmik kaderinde çok esaslı bir unsurdur. Çünkü o, insanın çetin imtihanında sapırtıcı, ayartıcı bir rol istemiş; Allah da buna müsaade etmiştir. Nitekim ilk denemesinde başarılı olup Âdem ve eşinin cennetten kovulmasına vesile olmuştur. İlâhî müsaadenin süresi kıyamet gününde dolduğu için İblis-Şeytan ve zürriyeti hâlen iş başındadır. Bu yüzden, insan kadim düşmanına karşı her dâim tetikte olmalı, onun şerrinden ve fitlemesinden Allah'a sığınmalıdır. Çünkü o daima Allah'ın inkâr edilmesini ister, insana boş vaatlerde bulunur, günahları cazip kılar, içki ve kumar gibi kötü alışkanlıklarla insanların arasına düşmanlık ve nifak sokar.

Hâsılı, insanı aldatma ve ayartmaya mezun olduğu için şeytan sürekli olarak kötülüğü empoze eder. Ama onun sözü -ancak- rabbiyle ilişkisi ya tamamen kopuk veya zayıf olan insanlara geçer. O, dünyadaki yoldaşlarını ahirette terk eder ve uhrevî finalde şöyle der: “Gerçek şu ki, Allah size gerçekleşmesi mukadder bir söz vermişti. Bense [her fırsatta] size birtakım vaatlerde bulundum, ama [sonunda] sizi yüzüstü bıraktım. Sizin üzerinizde hiçbir nüfuzum yoktu. Ben sizi sadece [kötülüğe] çağırdım; siz de bu çağrıya icabet ettiniz. Bu yüzden beni suçlamayın, yalnızca kendinizi suçlayın. [Şimdi] ne ben sizi kurtarabilirim ne de siz beni. Doğrusu ben, sizin vaktiyle beni Allah'a ortak koşmanızı [da] reddetmişim.”¹

¹ 14/İbrahim 22.

Kur'an'da zikri geçen İblis ve/veya Şeytan'a ait hususiyetlerin özeti budur. Ancak bu özet, onun hikayesinin -tabiri caizse- gelişme ve sonuç kısmına aittir. Çünkü İblis'in trajik hikayesi Allah'ın, "Âdem'e secde edin"² emrine karşı çıkışla başlamaktadır. Hikayenin başlangıcıyla ilgili Kur'ânî ifadeler zâhirî manâsına hamledildiğinde bilhassa kader veya ilâhî takdir temelinde bazı teolojik problemler ortaya çıkmaktadır. Hal böyle iken tefsir literatüründe konuyla ilgili ayetlerin genellikle literal anlam düzeyinde yorumlandığı görülmekte; ayrıca hemen bütün müslümanların Allah-İblis diyalogunu içeren pasajları ya gerçekten vukû bulmuş bir konuşma olarak algıladıklarına ya da gerçek manâ ve mahiyetini anlamadıkları halde anlamış gibi davrandıklarına tanık olunmaktadır.

Kur'an'da Allah-İblis Diyalogu

Muhtelif surelerde esasa müteallik olmayan bazı nüanslarla yedi kez tekrarlanan İblis'in hikayesi, Allah'ın meleklerle "Âdem'e secde edin" hitabıyla başlar. Meleklerin tümü bu ilâhî emre uyar, fakat İblis böbürlenip rabbinin emrine karşı çıkar.³ Bu arada Allah İblis'e, "Ben emrettiğim halde seni [Âdem'e] saygı

² 2/Bakara 34 ve konuyla ilgili diğer ayetlerde geçen "secde" kelimesinin sözlükteki aslı anlamı, "eğilmek" ve "baş eğmek"tir. Nitekim Araplar, fazla meyveden dolayı eğilen hurma ağacını, *nahle sâcide* diye nitelendirmişler; yine onlar, üzerine binilecek hayvanın yere çökmesi için de *secede* veya *escede* fiillerini kullanmışlardır. Arap şairin, "Orada göreceksin ki, küçük tepeler atların toynaklarına secde ediyorlar" (*tera'l-ükme fihâ sücceden li'l-havâfir*) şeklindeki dizesinde de secde kelimesi *tezellül* (boyun eğmek) manâsında kullanılmıştır. Bu kelimenin sözlükteki bir diğer aslı anlamı da "itaat etmek" ve "saygı göster-mek"tir. 55/Rahmân 6 ve 16/Nahl 48-49. ayetlerde bu manâda kullanılan kelime, "selam vermek" ve "alını yere koymak" gibi anlamlar da içermektedir. 2/Bakara 34. ayette geçen, "Âdem'e secde edin!" ifadesindeki *secde* hakkında, "tüm müslümanlar bu secdenin ibadet olmadığına hemfikirdirler. Çünkü ibadet maksadıyla Allah'tan başkasına secde etmek küfürdür." diyen Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209) buradaki secdenin Âdem'e saygı göster-mek ve onu selamlamak anlamına geldiğini belirtir. Kısaca, Âdem-İblis bağlamında zikre-dilen *secde* kelimesi, namaz esnasındaki malum pozisyona delil, değer verme ve saygı göstermeye delalet eder. Ebû Abdillâh Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Beyrut 1993, II. 231-232.

³ 2/Bakara 34.

göstermekten alıkoyan nedir?” diye sorar. İblis, “Ben ondan daha üstünüm. Çünkü sen beni ateşten, onu çamurdan yarattın.” diye cevap verir. Bunun üzerine Allah, “Defol git oradan/cennetten. Senin orada büyüklük taslaman söz konusu olamaz. Çık git! Artık sen aşağılanmış bir varlıksın.” buyurur. İblis bu ilâhî paylamanın ardından, “Bana insanların tekrar dirilecekleri/diriltilecekleri zamana kadar mühlet ver.” diye müsaade ister. Allah, “Peki sana mühlet verildi” diyerek İblis’in isteğine icabet eder. Ayrıca İblis, “Beni sen azdırdın” diye sitem eder ve bu azdırmaya mukabil kendisinin de insanları yoldan çıkarmak için elinden geleni yapacağına dair yemin eder: “Beni azdırmana karşılık ben de onları saptırmak için senin dosdoğru yolunun üzerinde konuşlanacağıma and içerim. Onların önlerinden, ardlarından, sağlarından, sollarından sokulacağım ve sen onların pek çoğunun şükreden kullar olmadığını göreceksin.”⁴

İblis'in bu serzenişine karşılık Allah, “Şimdi yerilmiş ve kovulmuş olarak oradan/cennetten çık git! Andolsun ki insanlardan her kim sana tâbi olursa tümünüzü cehenneme dolduracağım” buyurur ve çok ciddi bir tehdit içeren bu hitabın ardından Âdem ve eşine dönerek cennette diledikleri gibi yiyip içmelerini, sadece bir tek ağaca yaklaşmamalarını, aksi halde kendilerine yazık etmiş olacaklarını söyler. Derken, şeytan ilk icraatını gerçekleştirir. Âdem ve eşinin edep yerlerini birbirlerine göstermek için vesvese verir ve “Rabbiniz size bu ağacı birer melek olursunuz veya ebedî kalırsınız diye yasakladı” der. Bu sözlerini, “Ben gerçekten size öğüt vermekteyim” diye teyit eder.⁵ 20/Tâ-hâ 120. ayete göre, “Ey Âdem! Sana ebedîlik ağacı ile sonu gelmez bir saltanatı göstereyim mi?” diyen İblis, sonunda Âdem ve eşini ayartarak kendisiyle birlikte onların da cennetten kovulmalarına vesile olur.⁶

Kıssanın Hicr suresindeki varyantında, “Ben kuru bir çamurdan, kokuşmuş kara balçıktan yaratılmış insana saygı göstermem” diyen İblis'in kıyamet gününe

⁴ 7/A‘râf 11-17.

⁵ 7/A‘râf 18-21.

⁶ 20/Tâ-hâ 121-123.

kadar lanetlendiği belirtilir. Ayrıca İblis, kendisini bizzat Allah'ın azdırdığı iddiasını burada da tekrarlar.⁷ İblis'in hikayesi, 17/İsrâ 61-65. ayetlerde daha kısa bir şekilde anlatılır ve hikayenin bu versiyonunda İblis, “Ben çamurdan yaratmış olduğun bir varlığın karşısında saygıyla eğileceğim öyle mi?!” dedikten sonra daha da küstahlaşarak, “Benden üstün kıldığın şu varlığa bak! Şayet bana kıyamete kadar mühlet tanırsan, and içerim, onun zürriyetini -pek azı hariç- kendime râm edeceğim” iddiasında bulunur. Allah, “Defol git! İnsanlardan her kim sana uyarasa, tümünüzün cezası kesinlikle cehennem olacaktır” der ve ekler: “Onlardan gücünün yettiği kimseleri davetinle yoldan çıkar. Süvarilerinle ve yayaalarınla onları istila et. Mallarına ve çocuklarına ortak ol. Onlara vaatlerde bulun. Ne ki, şeytan, insanlara ancak boş vaatlerde bulunur. Hem sonra şu muhakkak ki samimi kullarım üzerinde senin hiçbir nüfuzun olmayacaktır. Vekil (koruyucu) olarak rabbın yeter.”⁸

Kıssanın 38/Sâd 71-85. ayetlerdeki varyantı da diğerleriyle hemen hemen aynıdır. Zira burada da Allah İblis'e, “Ey İblis! İki elimle yarattığım bu varlığa secde etmekten seni alıkoyan nedir? Kibre mi kapıldın, yoksa çok mu yüceldin?” diye sorar. İblis ise, “Ben ondan daha hayırlıyım. Çünkü sen beni ateşten, onu çamurdan yarattın” diye cevap verir. Bu diyalogun ardından Allah İblis'e cennetten kovulduğunu ve kıyamete kadar lanetlendiğini bildir. İblis kıyamete kadar mühlet ister ve Allah onun isteğini kabul eder. Nihayet İblis, ihlaslı kullar dışında tüm insanları azdıracığını söyler; Allah da buna karşılık İblis'i ve ona uyanların tümünü cehenneme doldurmakla tehdit eder.

Diyalog Üzerine Birkaç Mülâhaza

İblis'in Kur'an'daki hikayesine muttali olduktan sonra, bu hikayedeki ilginç diyalogun gerçekten vukû bulup bulmadığı meselesini tartışmak gerektiği kanaatindeyiz. Müfessirlerin yazdıklarına bakılırsa Allah ile İblis karşılıklı konuş-

⁷ 15/Hicr 28-40.

⁸ 17/İsrâ 63-65.

muştur. Hatta müfessirler Allah'ın İblis ile bizzat konuştuğuna o kadar inanmışlar ki, bu konuşmanın ne anlama geldiğini kavramak için zihinlerini epeyce yormuşlardır. Mesela Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1209) kendince çok önemli olan şu soruyu cevaplamaya çalışmıştır: “Büyük peygamberlerden hiçbiri İblis'in konuştuğu kadar Allah'la konuşamamıştır. Oysa Allah Musa'yı, ‘Ne zaman ki Musa belirlediğimiz vakitte geldi ve rabbi ona hitap etti.’ (7/A‘râf 143) ve ‘Allah Musa ile konuştu’ (4/Nisâ 164) demek suretiyle ona kendisiyle konuşmasından ötürü değer atfetmiştir. Allah ile konuşmak büyük bir şeref-onur sahibi olmak anlamına geliyorsa, bu büyük onur niçin en yüksek düzeyde İblis'e verilmiştir? Yok eğer bu büyük bir şerefe nâilîyet değilse, Allah bunu niçin Musa için tam bir teşrif sadedinde zikretmiştir?”⁹

Râzî hikayeyi gerçekten vukû bulmuş bir diyalogun aktarımı olarak telakki ettiği için ister istemez şunları da söylemek zorunda kalmıştır: “İblis'in Âdem'e saygı göstermeye yanaşmaması ve ona düşmanlığı sebebiyle lanetlenmesinden dolayı Âdem İblis'i çok iyi tanınmasına rağmen nasıl oldu da aynı yer ve ortamda İblis'in sözüne kandı ve nasıl oldu da rabbi ve yardımcısı olarak bildiği Allah'ın sözüne kulak asmadı? Her kim bu mesele üzerinde kafa yorarsa derin hayretlere düşer ve sonuçta kıssanın şu gerçeği vurguladığını idrak eder: Delil (kılavuz-akıl) ne kadar açık ve güçlü olursa olsun, Allah takdir etmedikçe hiçbir fayda sağlamaz.”¹⁰

İblis'in hikayesi lafzen yorumlandığında Razi'nin ulaştığı sonuç mukadderdir. Fakat, kullukla sınanma tecrübemizin startını ilâhî iradenin tamamen keyfi tasarrufuna ircâ etmek, dolayısıyla İblis ve Âdem'i irade ve eylem yönünden görünüşte hür ama gerçekte mecbur olan birer piyon mesabesinde görmek ve nihayet işin içinden çıkamayıp, “Ne yapalım, Allah böyle takdir etmiş” demek, hem insanı zavallı bir varlık durumuna düşürmekte, hem de bu dünyadaki varoluş tecrübemizi anlamsız kılmaktadır. Oysa hakikat böyle değildir. Daha açıkçası, ibadet ve ubûdiyetle imtihanımızın menatı, Allah ile İblis arasında cereyan eden polemige indir-

⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XIV. 38.

¹⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXI. 127.

genebilecek kadar basit ve yüzeysel olmamalıdır. Bu sebeple, söz konusu kıssa/hikaye literal düzeyde anlaşılmalıdır. Aksi halde İblis'in, adeta bir Bektâşî mantığıyla ürettiği şu çetin sorulara cevap bulma zarureti hâsıl olur:

İblis [meleklerle]: “Ben Allah Teâlâ'nın hem benim hem de insanların ilahı olduğunu, O'nun [her şeyi] bildiğini ve her şeye gücünün yettiğini, kudret ve meşfetinden sual olunmadığını, bir şeyi yaratmayı dilediğinde ona sadece “Ol” dediğini ve o şeyin vücut bulduğunu ve O'nun hikmet sahibi olduğunu kabul ettim. Ancak Allah'ın hikmetine ilişkin bazı sorularım var.” deyince melekler, “Soruların nedir ve kaç tanedir?” diye karşılık verir. Bunun üzerine İblis “yedi tane” der ve şöyle devam eder:

1) Her şeyden önce, Allah, yaratmadan önce ne yapıp edeceğimi bildiği halde beni niçin yarattı? Beni yaratmasındaki hikmet nedir?

2) İradesinin muktezasınca beni yarattı. Peki, [Allah açısından] itaatimin bir faydası, isyanımın da bir zararı olmadığı halde beni niçin kendisini bilip tanımak ve itaat etmekle mükellef kıldı? Böyle bir mükellefiyetin hikmeti nedir?

3) Beni yarattı ve mükellef kıldı. Ben de mükellefiyetim gereği O'nun [ulûhiyyetini] tanıdım ve itaat edilmesi gerektiğini anladım. Peki öyleyse beni niçin Âdem'e secde etmekle yükümlü kıldı? Benim Allah'ı bilip tanımama hiçbir katkı (ziyadeliği) sağlamadığı halde böyle bir özel teklife muhatap olmamın hikmeti nedir?

4) Beni yarattı ve genelde [kendisini bilip tanımakla] mükellef, özelde de Âdem'e secde etmekle mükellef kıldı. Peki Âdem'e secde etmeyince beni niçin lanetledi ve cennetten kovdu. Tek günahım (!) “Senden başka hiçbir varlığa secde etmem” demek olduğu halde Allah'ın beni lanetleyip cennetten kovmasının hikmeti nedir?

5) Beni yarattı ve hem genel hem de özel olarak mükellef kıldı. İtaat etmeyince de lanetleyip [cennetten] kovdu. Peki öyleyse beni niçin ikinci kez cennete girip Âdem'e ulaşmama ve onu vesvesemle aldatmama izin verdi? Eğer beni cennete girmekten men etseydi, Âdem kesinlikle

benden yana rahat eder ve orada ebedî yaşardı. Böyle olmadığına göre bu işin hikmeti nedir?

6) Beni yarattı ve hem genel hem de özel olarak mükellef kıldı. Beni lanetledi ve ardından [tekrar] cennete girmeme müsaade etti. Kapatılması gereken hesap Âdem ile benim aramda iken niçin onun evladına beni musallat etti? Hem de öyle bir musallat etme ki, ben onları [insanları] beni görmedikleri yerden görüyor, onlara vesvesemle tesir ediyorum. Buna karşılık onlar, sahip oldukları güç ve kuvvetle bana hiç bir tesirde bulunamıyorlar. Allah insanları kendilerini aldatacak/ayartacak bir varlığın bulunmadığı bir ontik düzlemde selim fitrat üzere yaratsa ve onlar da tamamen itaatkar kullar olarak yaşasaydı, bu durum elbette çok daha hikmetli olurdu? Böyle olmadığına göre bu işin hikmeti nedir?

7) Tut ki bütün bunları, yani Allah'ın beni mükellef kılmasını, kendisine itaat etmeyince lanetleyip cennetten kovmasını, cennete girmek isteyince oraya girmeme müsaade etmesini, Âdem'e ilişmeme imkan vermesini, onun evladına musallat etmesini anladım ve kabul ettim. Peki öyleyse ben izin isteyince niçin bana mühlet verdi ve ben, "İnsanların diriltilecekleri güne kadar bana mühlet ver" deyince bana niçin, "Sen bilinen vakte/kıyamet gününe kadar mühlet verilenlerden-sin" diye mukabele etti? Beni şu an yok ettiği takdirde Âdem ve diğer insanların derin bir "oh" çekeceğine, âlemde kötülükten eser kalmayacağına ve dahi âlemin bekası da hayır ve güzelliklerle dolu bir nizamla kâim olduğuna göre, [benden sâdır olan] kötülüklerin kol gezdiği bu âlemin mevcudiyetindeki hikmet nedir?¹¹

İblis'in kıssasında lafzî manâya itibar edildiğinde bu sorulara -ki bu sorular gerçekte insanoğluna aittir-¹² verilecek yegane cevap, "Ben kâdir-i mutlak Allah

¹¹ Ebü'l-Feth eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1997, I. 23-24.

¹² Mesela Alevî-Bektâşî edebiyatında Azmi Baba'ya atfedilen bir dörtlükte şu ifadeler yer alır: "Sekiz cennet yaptın sen Âdem için/Âdem'i cennetten çıkardın niçün/Adın büyük başıyla onun suçun/Buğday nene lazım harmancı mısın... Bu ve benzeri serzeniş ve sitemler için bkz. Metin Özdemir, *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi*, İstanbul 2001, s. 39-41.

olarak yapıp ettiklerimden hiç kimseye hesap vermem” şeklinde olur. Nitekim Şehristânî de (ö. 548/1153) bu pasajı naklettiği yerde Allah’ın aynen böyle bir cevap verdiğini belirtmiştir. Hiç kuşku yok ki, bu cevap Allah’ın değil, İslâmî gelenekte Allah’ı mutlak kudretle özdeşleştiren Eş’ârî kelimcilerine aittir. Zira Eş’ârîlere göre iyilik ve kötülük akılla değil, nakille (sem’-vahiy) bilinir. Buna göre iyi ve kötü gibi değerler ancak Allah’ın beyanıyla sabit olur. Söz gelişi Allah, “zina etmek güzeldir; hırsızlık yapmak fazilettir” deseydi, zina ve hırsızlık bu ilâhî beyan üzere pekâla hasen (güzel) olurdu. O’nun kudreti hiçbir sınır tanımadığı için fiillerinde sebeplilik (hikmet, illet) yoktur. Yapıp ettiklerinden hiç kimseye hesap vermediği ya da O’nu hesaba çekecek hiçbir merci bulunmadığı için, söz gelişi, cenneti hak etmiş bir mümini cehennemde yakabilir. Adalet, cenneti hak edeni cennete göndermek değil, Allah’tan sâdır olan fiilin kendisidir. Yani O ne yapıyorsa adalet odur.¹³ Nitekim sıkı bir Eş’ârî taraftarı olan Fahreddîn er-Râzî de Bakara suresindeki Âdem kıssasının tefsirinde İblis’in yukarıdaki sorularına cevap meyanında aynen böyle söylemektedir. Bu konuyla ilgili sözlerine, “Geçmiş ve gelecekteki tüm insanlar bir araya gelip iyilik ve kötülüğün (hüsün-kubuh) aklen bilinebilir olduğuna hükmetmeler, yine de [İblis’in dile getirmiş olduğu] şüphelerden kurtulacak bir sığınak bulamazlar.” ifadesiyle başlayan Râzî’ye göre bu şüpheleri bertaraf etmenin tek formülü, Allah’ın İblis’e verdiği cevaptaki, “Ben, kendisinden başka hiçbir ilah bulunmayan Allah’ım ve yaptıklarımın dolaylı sorgulanmam” (*lâ üs’el ‘ammâ ef’al*) cümlesinde saklıdır. Zira Allah nasıl ki vâcibü’l-vücut (varlığı zorunlu) bir varlıktır; yani varlığı kendinden olup bir başkasına muhtaç değildir; aynı şekilde fiillerinde de her türlü müessir ve müreccihten bağımsızdır. Böyle olması hasebiyle O’nun fiillerinde sebeplilik (hikmet, illet, menât) söz konusu

¹³ Ebü’l-Muzaffer el-İsferâyînî, *et-Tebîr fi’l-Dîn*, nşr. Kemal Yûsuf el-Hût, Beyrut 1983, s. 155; Fahreddîn er-Râzî, *el-Erba’in*, nşr. A. Hicâzî es-Sekka, Kahire 1986, I. 350.

olamaz; neyi niçin, ne maksatla yarattığı sorgulanamaz ve hiçbir itirazda bulunulamaz. Hâsılı, Allah'ın ulûhiyeti Mutezile'nin akıl terazisinde tartılamaz.¹⁴

Son cümleden Mutezile'ye cevap verme gayretinin ürünü olduğu anlaşılan bu görüş, ne yaptığı ve ne yapacağı belli olmayan bir tanrı tasavvurunu telkin etmesi ve aynı zamanda mutlak cebr ve kadercilik (fatalizm) fikrini işrap etmesi hasebiyle asla makul ve makbul görülemez. Kaldı ki, iyilik ve kötülük (hüsun ve kubuh), esas itibarıyla akılla bilinebilir bir mahiyete sahiptir. Yani adalet, ihsan, fazilet gibi kavramların hasen (güzel); zulüm, nankörlük, haksız yere adam öldürme ve yalan söyleme gibi fiillerin kabih (çirkin) olduğu, aklen zorunlu bilgilerle sübut bulur. İşte bu anlayışı savunmakla değerleri görecelikten kurtaran Mutezile, akıl ve dinin fiillere değer yüklediğini, sadece onlarda mevcut olan aslî ve zâtî nitelikleri beyan ettiğini söylemiştir. Buna göre, iyilik ve kötülük bir şeyin mahiyetine dahil olup onun özsel bir vasfını teşkil eder. İlâhî adalet prensibi bunu iktiza eder. Çünkü, söz konusu prensibe göre insan hür iradeye sahip bir varlıktır ve bu iradesini iyilik yönünde kullanabilmesi için aklî yetisiyle iyiyi kötüden ayırt etmesi gerekir. Ayrıca, aklın değerlere ilişkin bilgisinin kesin ve güvenilir bilgilerden sayılması için bu değerlerin, ait oldukları fiillerin değişmez nitelikleri olması gerekir. Özetle, iyi veya kötü olarak nitelendirilen bir şey, sırf Allah emredip yasakladığı için değil, o şeye ait özsel bir vasıftan dolayı iyi veya kötüdür.¹⁵ Şayet, “iyi ve kötünün illeti ilâhî emir ve nehiy olsaydı, Allah insafı ve adaleti nehyettiği zaman bu iki erdemin kötü (kâbîh) olması gerekirdi. Keza, Allah, yalan ve zulmü emrettiğinde bunların da iyi olması iktiza ederdi. Çünkü illet her ikisinde de aynıdır. Oysa hepimizce malumdur ki, din dışı bir hayatı tercih eden insanlar (mülhidler), ilâhî yasaktan ve yasaklayandan bihaber oldukları halde zulmün ve yalanın kötü olduğunu pekâla bilmektedirler.”¹⁶

¹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II. 257-258.

¹⁵ Ebü'l-Hasen Kâdî Abdülcebâr, *el-Muhît bi't-Teklîf*, nşr. Ömer es-Seyyid Azmî-Ahmed Fuâd el-Ehvânî, Kahire trz., s. 234-240; İlyas Çelebi, “Hüsün-Kubuh”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX. 61.

¹⁶ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*, nşr. Abdülkerîm Osman, Kahire 1965, s. 311.

Mutezile, adl prensibi kapsamında insanın kendine ait fiilin yaratıcısı (muhdis) olduğu ve Allah'ın insanlara irade özgürlüğü tanıdığı fikrini de savunur. Buna göre adl prensibi, insana ait kötü fiillerin sorumluluğunu Allah'tan insana havale etme amacı taşır. Çünkü ilâhî adalet, günah işleyeni cezalandırmayı, iyilik yapanı da mükafatlandırmayı gerektirir. Diğer bir deyişle, adil olan Allah, mümine verdiği sözünde sâdık olmak, kafire yönelik azap tehdidini de tahakkuk ettirmek zorundadır. Bu, ilâhî adaletin gereğidir. Ancak, bu adaletin fiilen gerçekleşmesi için insanın yapıp ettiklerinde hür olması, dolayısıyla kendi fiilinden mesul tutulması gerekir. Bunun aksi düşünüldüğü, yani insanın yapıp etme kudreti nefyedildiği takdirde onun sevab ve ikâba müstehak olmasından söz edilemez. Kaldı ki, yaptığı işlerde hür iradesi bulunmayan bir varlığı Allah'ın cezalandırması apaçık bir zulümdür. Hülâsa, insanın özgürlüğü ile Allah'ın adaleti, madenî bir paranın iki yüzü gibidir. Bunlardan birini yok saymak, zorunlu olarak diğerini de yok saymayı gerektirir ve bu durum hem beşerî varlığın hem de ilâhî fiilin abesleşmesi gibi bir sonuca müncer olur.¹⁷

Bütün bu mülâhazalardan sonra bir kez daha belirtelim ki İblis'in Kur'an'daki hikayesini kesinlikle temsîlî addetmek gerekir. Kanaatimizce, insanın doğasında zaten mevcut olan iyilik ve kötülük dürtüsü (takva-fücur yahut hayır-şer)¹⁸ arasındaki dâimî çatışmaya işaret eden bu hikaye ilk hitap çevresindeki kültür, bilgi ve algı düzeyine uygun şekilde kompoze edilmiş olup gerçekte tamamen sembolik ve/veya metaforik bir karaktere sahiptir. Hiç şüphesiz, Kur'an mahz hak ve hakikattir; fakat onun bize sunduğu hakikat, Allah katındaki gaybî hakikatin ancak bir görüngüsü ya da solgun bir gölgesi olabilir. Başka bir deyişle, Kur'an vahyi insan idrakinin kavrayabildiği kadar tamdır; ne ki insan dilinin, konuşma yetisinin ve kavramlarının yetersizlikleriyle malül bir varlıktır. Bu yüzden, Allah insana hitap ederken, bizim iyiliğimizi isteyen Melek ve bizi kötüyü sevk eden Şeytan gibi

¹⁷ Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *el-İtticâhu'l-'Aklî fi't-Tefsîr*, Beyrut 1983, s. 215-216.

¹⁸ 91/Şems 8.

kavramlar kullanır. İblis ve/veya Şeytan gerçekte bir metafordur. Onun ne yapıp ettiğini biz ancak psikolojik deneyimlerle anlarız. İblis'in Âdem'e secde etmeyi reddetmesiyle ilgili hikaye, aklın emirlerine boyun eğme tutkusunu reddetmenin bir metaforu olarak da anlaşılabilir. İblis insanı Allah'tan uzak tutan ve gerçekte bizim kendi günahımızdan ibaret olan mânianın kişileştirilmesidir.

Kaldı ki İblis'in hikayesi Kur'an'a özgü de değildir. Çünkü buna benzer hikayeler kadim Mezopotamya'daki mitoloji edebiyatının yanı sıra Yahudi ve Hıristiyan geleneğinde de mevcuttur. Mesela Hıristiyan kültürüne ait bir metinde geçen hikayeye göre Mikail, melekleri Âdem'e secde etmeye çağırır. Fakat İblis Âdem'in kendisinden daha aşağı ve daha toy bir varlık olduğunu ileri sürer ve yandaşlarıyla birlikte secdeyi reddeder. Bunun üzerine İblis ve yandaşları yer-yüzüne sürülür. Yine Hıristiyan geleneğine ait bir hikayeye göre Allah Âdem'e bütün mahlukat üzerinde hakimiyet bahşeder. Bunun üzerine tüm melekler ona secde eder; fakat İblis onu kıskanır ve "Aslında onun bana secde etmesi gerekir; çünkü ben ışık ve havayım; halbuki o sadece topraktır" diyerek secdeyi reddeder. Bu küstah tavrı yüzünden yandaşlarıyla birlikte cennetten kovulur ve o zamandan itibaren şeytan, cin vb. adlarla tesmiye olunur.¹⁹

İblis ve Şeytan Kelimelerinin Kökeni

Kur'an'da İblis kelimesi onbir ayette geçer.²⁰ Bu ayetlerin tümünde tekil olarak zikredilen kelimenin orijini tartışmalıdır. Müfessirlerin ekseriyetine göre gayri munsarif bir kelime olan İblis Arapça'da "ümit kesmek" anlamına gelen *iblâs* kökünden türetilmiş bir isimdir.²¹ Buna karşılık Ebû Ubeyde (210/825), İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940) ve Zeccâc (ö. 311/923) gibi bazı filolog müfessirler kelimenin

¹⁹ Bkz. A.J. Wensinck, "İblis", *İA*, İstanbul 1993, V/II. 691.

²⁰ Bkz. 2/Bakara 34, 7/A'râf 11, 15/Hicr 31-32, 17/İsrâ 61, 18/Kehf 50, 20/Tâ-hâ 116, 26/Şuarâ 95, 34/Sebe' 20, 38/Sâd 74-75.

²¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, Beyrut 1999, I. 264-265; Ebû Abdillâh el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, Beyrut 1988, I. 203.

Arapça kökenli olmadığını söylemişlerdir.²² Bazı Batılı araştırmacılara göre ise bu isim “karşı çıkmak”, “engellemek” yahut “suçlamak” anlamına gelen İbranca bir kelime kökünden türetilmiştir. Jeffrey Burton Russel’e göre Hz. Muhammed’in muhtemelen Aramca konuşan Hıristiyanlardan öğrendiği İblis kelimesi,²³ Yunanca’ya “hasım” anlamına gelen *diabolos* sözcüğüyle çevrilmiş, oradan Latince’ye *diabolus*, Almanca’ya *teufel* ve İngilizce’ye de *devil* sözcükleriyle aktarılmıştır. Bu kelime esas itibarıyla “rakip” anlamına gelir ve bu aslı anlamıyla Eski Ahit’te birkaç kez cins isim olarak geçer.²⁴

Kur’an’da kimi zaman İblis’e, kimi zaman da şer üreten tüm cin ve insanlara atfen kullanılan başka bir isim daha vardır: Şeytan (çoğulu: Şeyâtîn). Batılı bazı araştırmacılara göre kelimenin tarihsel ve dilsel kökeni İslam öncesi Yahudi ve Arap kaynaklarına uzanmaktadır. Buna göre kelime “habîs” (kötü) anlamında İbranca kökenli, “insanüstü varlık” anlamında da Arapça kökenli olmalıdır.²⁵ Müslüman dilciler, Kur’an’da genellikle insanları aldatma ve ayartma ile bağlantılı olarak İblis’ten daha sık geçen şeytan kelimesinin kökenine dair iki ihtimal üzerinde durmuşlardır. İlkine göre şeytan, “uzak” veya “ıрак olmak” anlamındaki *ş-t-n* kelimesinden türemiş ve hayırdan yahut ilâhî rahmetten uzak manâsında özel isim olmuştur. Kur’an’da şeytanın sıfatı olarak geçen ve “kovulmuş” anlamına gelen *racîm* kelimesi bu ihtimali güçlendirmektedir. İkinci ihtimale göre ise kelime “yanmak” veya “öfke ateşiyle yanıp tutuşmak” anlamındaki *ş-y-t* kökünden türetilmiştir. Bu ihtimal, şeytanın ateşten yaratılmış olduğunu bildiren ayetlerle teyit

²² Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbuḥ*, Beyrut 1988, I. 114; Ebû’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr fi’l-İlmi’t-Tefsîr*, Beyrut 1987, I. 65.

²³ Jeffery Burton Russel, *Lucifer: Ortaçağda Şeytan*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul 2000, s. 58.

²⁴ Jeffrey Burton Russel, *Şeytan: Antikiteden İlkel Hıristiyanlığa Kötülük*, çev. Nuri Plümer, İstanbul 1999, s. 219. Eski Ahit’teki atıflar için ayrıca bkz. I. Samuel 29/24; II. Samuel 19/22; I. Krallar 5/4; Mezmurlar 109/6.

²⁵ Bkz. Gerald Messadie, *Şeytanın Genel Tarihi*, çev. Işık Ergüden, İstanbul 1998, s. 500.

edilmiştir. Ancak Meccuddîn İbnü'l-Esîr ilk ihtimalin daha doğru olduğuna dikkat çekmiştir.²⁶

Şeytan, İslâm öncesi Arap toplumunda mevcut olan bir kavramdır. Zira ilgili kaynaklarda câhiliye döneminde şeytanların erkek ve dişisinin bulunduğuna ilişkin bir inancın mevcudiyetine işaret edilmiş; ayrıca “Cessâse Hadisi” diye bilinen bir rivayette, dişi bir şeytan olduğu düşünülen, vücudu kıllarla kaplı çok garip bir yaratıktan söz edilmiştir. Yine câhiliye döneminde Araplar, kan damarlarını kesmeden hayvan boğazlamayı, “şeytan yarması” diye nitelendirmişlerdir.²⁷

Şeytanın Kur'an'da hem insanlar hem cinlere ait bir sıfat olması ve çok kere çoğul şekliyle kullanılması, bunun nesnel gerçekliği bulunan bir varlığa işaret etmekten ziyade, soyut kötücül güçleri ve/veya kötülük üreten çeşitli unsur ve faktörleri imlediğini düşündürmektedir. Ebû Ubeyde'nin, “cin, insan ve hayvan türünden bütün azgın varlıkların ortak ismi” olarak tanımladığı şeytan, aynı zamanda insandaki her türlü kötü huy için de kullanılan bir isimdir. Nitekim bir hadiste, “Kıskançlık şeytandır, öfke şeytandır” (*el-Hasedü şeytânun ve'l-ğadabu şeytânun*) denmiştir.²⁸

Ebû Hilâl el-Askerî'nin (ö. 400/1009'dan sonra) şu izahı da şeytanın aslında bir kötülük imgesi olduğuna işaret etmektedir: “Şeytan, gözle görülmeyen bir kötücüllüktür. Bu yüzden şer üreten insana şeytan denir ama bu tür bir insan cinnî olarak nitelendirilmez. Çünkü şeytan lafzı kötülük manâsı içerir. Oysa cinnî, sadece gizli oluşu ifade eder. Bu nedenle, ‘Allah şeytanı lanetledi’ dendiği halde, ‘Allah cini lanetledi’ şeklinde bir ifade kullanılmaz. Çünkü cin bir cins isimdir, şeytan ise bir sıfattır.”²⁹

²⁶ Meccuddîn İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî Ğaribi'l-Hadis*, Beyrut trz., II. 475.

²⁷ Ali Osman Ateş, *Kur'an ve Hadislere Göre Şeytan*, İstanbul 1996, s. 104-195. İlgili hadisler için ayrıca bkz. Müslim, “Fiten” 119; Ebû Dâvûd, “Edâhî” 17.

²⁸ Meccuddîn el-Fîrûzâbâdî, *Basâiru Zevi't-Temyîz*, nşr. A. et-Tahâvî, Beyrut trz., III. 319-320.

²⁹ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûku'l-Luğaviyye*, Beyrut 2000, s. 309.

Bazı müfessirler, İblis'in isyan etmesinin bir sonucu olarak şeytan adını aldığını, bazıları ise Allah ile ilişkisinde İblis adının, insanlarla ilişkisinde ise şeytan sıfatının kullanıldığını ileri sürmüşlerdir. Buna göre İblis ve Şeytan aynı varlığı imlemektedir. Nitekim 2/Bakara 34. ayette Allah'ın secde etme emrine karşı gelen varlığın ismi İblis olarak geçmekte, aynı surenin 36. ayetinde ise Âdem ve eşinin cennetten kovulmasına vesile olan varlığın adı Şeytan olarak zikredilmektedir. Sonuç olarak, İblis ve Şeytan, bilincimizin dışında algılanan düşman ya da kötücül bir gücün veyahut yıkıcılığın kişileştirilmesi, nesnelleştirilmesidir. Buradaki kişileştirmenin insan tarafından algılanabilen somut bir karşılığı olmasa da kötülüğün ontolojik gerçekliğini inkar etmek mümkün değildir. Bu itibarla, şeytan eski moda bir figür değil, insan ruhunda kendisini hissettiren etkin ve sürekli bir güç olgusudur.³⁰ Kur'an'daki hikaye ise bu olgunun mitik bir dil dizgesi içinde tasvir edilmesinden ibaret olsa gerektir.

İblis'in Mahiyeti

Kur'an'daki anlatının zâhirine göre İblis objektif gerçekliği bulunan bir varlıktır. Ancak onun ontik hüviyeti çok açık değildir. Gerçi 18/Kehf 50. ayette İblis'in cinlerden olduğu belirtilir. Ancak, Allah-İblis diyalogunun aktarıldığı bütün pasajlarda, onun Âdem'e saygı göstermemesi Allah'ın meleklerle yönelik emriyle aynı bağlamda söz konusu edilmektedir. Buradan hareketle denebilir ki İblis aslında bir melektir. Fakat, İblis'in ateşten yaratıldığını bildiren ayetler (7/Â'râf 12, 38/Sâd 76) ile cinlerin ahlâkî ikircikliğine mukabil meleklerin günahsız oldukları ve Allah'ın emirlerini harfiyen yerine getirdikleri dikkate alındığında, onun bir melek olmadığı sonucuna varılır. Bununla birlikte, meleklerin "nûr"dan (ışık) cinlerin "nâr"dan (ateş) -ki bu iki kelime hem ses hem de etimoloji bakımından birbiriyile ilişkilidir- yaratıldığına ilişkin bilgiler esas alındığında, ontik bir hısımlıktan söz edilebilirse de problem yine de tam olarak çözümlenmiş olmaz. Çünkü Muhammed

³⁰ Russel, *Şeytan*, s. 32-33.

Abduh ve Reşid Rıza'nın da dikkat çektikleri gibi, melekler ile cinleri özsel olarak birbirinden tefrik-temyiz etmemizi mümkün kılacak bir delile sahip değiliz.³¹ Nitekim Yunan-Roma felsefesi, Yahudilik ve Hıristiyanlıkta olduğu gibi İslam'da da çeşitli ruhlar ve ruhânî varlıklar arasındaki ilişkiler oldukça bulanıktır.³²

Buna mukabil, çoğunluk İslam uleması İblis'in melek tâifesinden olduğu kanaatinindedir.³³ İbn Abbas'a isnat edilen bir rivayete göre onun asıl adı Azâzîl'dir. Başlangıçta dört kanatlı büyük bir melek iken Allah'ın emrine karşı çıktığından sonra bu konumunu kaybetmiş ve “Şeytan” diye adlandırılmıştır. Sahabe ve tâbiünden gelen rivayetler arasında İblis'in asıl isminin Hâris olduğu, cennette bekçilik yaptığı, dünya semasında görevli meleklerin reisi olduğu, yahut yeryüzünde meskun bulunan cinlerden biri olduğu ve gençlik çağında Allah tarafından gönderilen azap meleklerince esir alınarak göklere götürüldüğü, Allah tarafından cinlere hakem veya yönetici olarak tayin edildiği ve bu görevini bin yıl sürdürdüğü, sonra gurura kapılıp bin yıl boyunca cinler arasında fesat çıkardığı, Allah'ın cinleri yok eden bir ateş göndermesinin ardından İblis'in göğe iltica ettiği ve Âdem'in yaratılışına kadar çok sâdik bir kul olarak kaldığı, meleklerin en çalışkanı ve en bilgilisi olduğu, bu nedenle gökyüzü ile yeryüzündeki tüm varlıkları sevk ve idare ettiği, nihayet bütün bu üstün meziyetlerinden dolayı kibre kapılarak Allah'ın emrine itiraz ettiği ve böylece rabbinin rahmetinden kovulmuş bir şeytan sıfatıyla mânevî-rûhânî âlemden yeryüzüne sürüldüğü yolunda da bilgiler mevcuttur.³⁴

İblis'in bidayette yüksek rütbeli bir melek olduğuna inananlara göre, “İblis cinlerdendi” bilgisini içeren 18/Kehf 50. ayet, onun asıl tabiatının bir melek olduğunu nakzetmez. Şöyle ki, İbn Abbas'a göre İblis aslında melek familyası içinde yer alan bir kabileye mensuptur. Cin diye adlandırılan bu kabile zehirli ateşten,

³¹ Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, Beyrut 1999, I. 220.

³² Russel, *Lucifer*, s. 61-62.

³³ Ebû Muhammed İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, Beyrut 2001, I. 124.

³⁴ Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II. 262-264; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Beyrut 1983, I. 75-77; a. mlf., *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1977, I. 61 vd.

diğer melekler ise nurdan yaratılmıştır.³⁵ Dolayısıyla, melekler ve cinler, hısımlık dereceleri tam olarak bilinmemekle birlikte, en azından soyut-ruhani varlıklar olması hasebiyle birbirine yakındırlar. Nitekim *nâr* ve *nûr* arasındaki benzerlik de bu yakınlığa işaret etmekte, ayrıca “cin” kelimesinin en genel çerçevede “gözle görülemeyen gayri maddî varlık” anlamına gelmesi, melek ve cin arasındaki bir diğer ortak yönü imlemekte ve muhtemelen bu sebeple İblis, 2/Bakara 34. ayette meleklerle hitap bağlamında anılmaktadır.³⁶

Ne var ki, İslam alimleri, cinlerin son tahlilde meleklerden ayrı olduğuna dikkat çekerek cin kelimesinin insan ve meleklerden ayrı bir varlık türünün, yani duyularla idrak edilemeyen, insanlar gibi irade sahibi olan, ilâhî emirlere uymakla mükellef kılınan bir varlık türünün adı olarak kullanılması gerektiğini belirtmişlerdir. Bilindiği gibi, muhtelif ayetlerde cinlerin dumansız ateşten (alev) yaratıldığı bildirilmiştir.³⁷ 15/Hicr 27. ayette ise cinlerin, insanın varlık âlemine çıkmasından önceki bir zamanda zehirli ateşten yaratıldığı belirtilmiştir. Bu beyanlar son devirdeki bazı müslüman araştırmaları, cinlerin mahiyet itibariyle karbon asidinden, ışıklardan, enerjiden, ufolardan yahut mikroplardan ibaret olduğuna ilişkin birtakım teoriler geliştirmeye sevk etmiştir.³⁸

Haddizatında cin, farklı isimlendirmeler altında kadîm Sümer medeniyetinden bu yana varlığını sürdüren bir kavramdır. İslam öncesi muhtelif din ve kültürlerde *edimmu*, *utukku*, *daimon-demon*, *genius*, *kuei*, *deva*, *kara neme-yek*, *leviathan*, *dibbuk* gibi çok farklı isimlerle anılan cinler, İslam öncesi Arap toplumunda da çok yaygın bir inanişe mevzu teşkil ediyordu. Bu inanca göre bazı taşlar ve ağaçlarda, kuyu, mağara ve benzeri yerlerde insan hayatına tesir eden

³⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II. 261; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an*, I. 75.

³⁶ Benzer görüşler için bkz. Ebü'l-Kâsım Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'an*, İstanbul 1986, s. 139; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II. 233-235, XXI. 137.

³⁷ 7/A'râf 12; 38/Sâd 76; 55/Rahmân 15.

³⁸ A. Saim Kılavuz, “Cin”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII. 9.

varlıklar mevcut idi. Ruhlar âleminin iyi ve faydalı olanlarını meleklerle cinlerin bir kısmı, kötü ve zararlı olanlarını da şeytanlar ve cinlerin diğer kısmı teşkil ediyordu. Câhiliye dönemi Arapları cinleri yeryüzünde oturan ilahlar olarak kabul ediyor, birçok olayın onlar tarafından gerçekleştirildiğine inanıyorlardı. Ayrıca, Allah ile cinler arasında nesep bağı kuruyor, cinleri Allah'a ortak koşuyorlardı. Yine cahilî Arap kültüründe cinlerin de kabile ve gruplar hâlinde yaşadıklarına, birbirleriyle savaştıklarına, fırtına gibi bazı tabiat olaylarının cinlerden kaynaklandığına inanılıyordu. Ayrıca, cinlerin insanları öldürdükleri, bazı cinlerin ise insanlara yardım ettikleri ve hatta cinlerle evlenen insanlar olduğu düşünülüyordu. Bütün bunların yanında cinlerin yılan başta olmak üzere çeşitli hayvanların suretine büründüklerine, genellikle karanlık ve izbe yerlerde yaşadıklarına, insanlar gibi yiyip içtiklerine, hastalıkların onlardan kaynaklandığına ve nihayet delilerin cinlerin istilasına uğramış kişiler olduklarına inanılıyordu.³⁹

Cinlerle ilgili bu inanışların hemen tamamıyla Anadolu Türk-İslam kültüründe de mevcut olması çok dikkat çekicidir. Oysa Kur'an'da cin kavramı daha ziyade dinî-ahlâkî bir çerçevede ele alınmış ve bu bağlamda cinlerin de insanlar gibi Allah'a kulluk etmeleri için yaratıldıkları, kendilerine peygamber gönderildiği ve fakat bir kısmının küfrü tercih ettiği bildirilmiştir.⁴⁰ Bunun yanında, ilk hitap çevresindeki insanlarca bilinen kimi efsaneleri hatırlatmak maksadıyla da cinlerden söz edilmiş, ayrıca, gökten haber çalma meselesinde olduğu gibi, bazı ayetlerde de câhilî Arap kültürünün cinler hakkındaki birtakım yanlış inançları tashih edilmiştir. Buna mukabil, cinlerden söz eden hadislerde İslam öncesi Arap kültürüne ait birçok inanışa yer verilmiştir. Zira her insanın yanında bir cin bulunduğu, cinlerin şekil değiştirdiği, müminin namazını bozmaya çalışan cinlerin olduğu, hatta Hz. Peygamber'in namaz bozmaya çalışan bir cinin yakaladığı ve onu ashaba göstermek için

³⁹ Geniş bilgi için bkz. Ali Osman Ateş, *Kur'an ve Hadislere Göre Cinler ve Büyü*, İstanbul 2003, s. 21-26; M. Süreyya Şahin, "Cin", *DİA*, İstanbul 1993, VIII. 5-8.

⁴⁰ Cinlerin özellikleriyle ilgili ayetlerin yorumu için bkz. Süleyman Ateş, *İnsan ve İnsanüstü*, İstanbul 1985, s. 37-42.

bir yere bağlamak istediği, ancak bu kararından -her nedense- vazgeçtiği, bir cinin meşaleyle Hz. Peygamber'in yüzünü dağlamak istediği, Nusaybin cinlerinin Hz. Peygamber'e bir heyet gönderdikleri, evlerdeki çöplerin cinlerin toplantı salonu mesabesinde olduğu, cinlerin de evlenip çocuk çocuğa karıştıkları gibi bilgiler,⁴¹ kısmen de olsa İslâm öncesi Arap kültüründeki cin telakkisini yansıtmaktadır.

Diğer taraftan özellikle İblis'in kimliğiyle ilgili tefsir rivayetlerindeki bilgiler de büyük ölçüde Yahudi ve Hıristiyan kültüründen tedarik edilmiştir. Mesela İblis'in asıl adının Azâzil olduğuna ilişkin bilgi aslında Yahudi geleneğine aittir. Zira Kur'an'da ve muteber hadis kitaplarında zikredilmeyen Azâzil (Azâzil) kelimesi İbranca'da "Tanrının kuvvet verdiği" anlamına gelmekte ve bu konuyla ilgili en eski rivayet, mevsuk sayılmayan Enoch (Hanok veya İdris) kitabında yer almaktadır. Bu rivayette Azâzil ismi, insan türünden olan kızların güzelliğine kapılarak yeryüzüne inmiş iki yüz meleğin reisleri arasında zikredilmektedir. Muhtemelen bu hikaye, Tekvin'in altıncı babındaki "Allah'ın Oğulları" kıssasıyla ilgilidir. Bu kıssaya göre insan türünden olan kızlar ile birleşmelerinden peyda olan devlerin (Nefilim) yeryüzüne saçtıkları kötülükler yüzünden tufan suları dünyayı kaplamadan önce Allah bu melekleri cezalandırmış, bu arada Azâzil'in ellerini ve ayaklarını büyük meleklerden Rafael'e bağlatarak Dudael'deki bir çukura atmıştır. Yahudiler arasında mevcut olup İsrâiliyyât edebiyatı vasıtasıyla câhiliye dönemi Arapları arasında da yayılan, karanlık gecelerde yolculara türlü eziyetler eden sayısız çöl cinlerinden birinin Azâzil olduğuna dair inanış da muhtemelen yine bu kıssaya dayanmaktadır.⁴²

Özetle İblis, Azâzil ya da Mastema, Yahudi kültüründe Bene-ha-elohimden (Tanrı'nın oğulları) biridir ve dolaylı da olsa Tanrı'nın bir tezahürüdür. Bene-ha-

⁴¹ Bkz. Ateş, *Cinler ve Büyü*, s. 41 vd.

⁴² G. Vajda, "Azazil", *The Encyclopaedia of Islam (EI²)*, new edition, E.J. Brill, Leiden 1979, I. 811; Russel, *Şeytan*, s. 221-224; A. Cami Baykurt, "Azâzil", *İA*, İstanbul 1993, II. 90; Salih Tuğ, "Azâzel", *DİA*, İstanbul 1991, IV. 312.

elohim Tanrı'nın panteonunu oluşturur. Ancak bu panteondaki meleklerden bazıları cismânî arzu ve gurur nedeniyle günah işlemişler ve bu yüzden cennetten sürülmüşlerdir. Daha sonra günahlarının cezasını çekmek üzere derin çukurlara atılmışlar ve böylece ya yeryüzünde (toprağın altında) ya da göklerin karanlıklarında tutsak edilmişlerdir. Bu günahkar melekler yalnızca günah işlemekle kalmazlar, insanlığı da günah işlemeye kışkırtırlar. Kimi zaman bütün günahlar sürgündeki meleklerin lideri olan Azâzil'e atfedilir. Tanrı Yehova ona dünya üzerindeki kötülüklerini sürdürme hakkı tanımıştır. Buna göre Azâzil ilâhî rızadan ne denli uzak görünürse görünsün, son kertede Tanrı'nın hizmetkârı ve silahı olup O'nun bir yönünü temsil etmektedir.⁴³

İblis'in Azma Sebebi veya Azdırma Fiilinin Gerçek Faili

İblis'in hikayesiyle ilgili ayetler literal düzeyde yorumlandığında karşımıza çıkan problemlerden biri, 7/A'râf 16 (*fe-bimâ ağveytenî*) ve 15/Hicr 39. (*rabbi bimâ ağveytenî*) ayetlerde geçen "iğvâ" (azdırma, saptırma) fiilinin gerçekte kime ait olduğu meselesidir. İblis'in sözüne bakılırsa azdırma-saptırma fiilinin faili Allah'tır. Öyleyse İblis'in azmama gibi bir şansı hiç olmamıştır. Sünnî ve bilhassa Eş'arî müfessirler, ilgili ayetleri zâhirî manâsına hamlettiklerinden İblis'in Allah tarafından bir piyon olarak kullanıldığı fikrini teyit eden yorumlar üretmekte hiçbir sakınca görmemişlerdir. Mesela Fahreddîn er-Râzî İblis'in, "[Rabbim,] beni azdırmana karşılık" sözünü tefsir ederken şunları söylemiştir:

Bilmelisin ki, biz bu ayette geçen *iğvâ* kelimesiyle "saptırmak" anlamının kastedildiğini söylemekle mübalağa etmiş olmuyoruz. Çünkü bizim sözümüzün özü İblis'in hüccet mesabesindeki sözüne râcidir. Biz, İblis'i saptıran öznenin Allah Teâlâ olduğu hususunda birtakım aklî deliller de sunabiliriz. Şöyle ki, hareket eden varlığın bir muharriki, sakin olan varlığın bir durdurucusu ve hidayete ermiş olanın bir hidayet edicisi bulunduğuna göre, doğru yoldan sapan bir varlığın da mutlaka bir saptırıcısının mevcut olması gerekir. İblis azıp saptığına göre onu

⁴³ Russel, *Şeytan*, s. 229.

saptıran birinin bulunması gerekir. Onu saptıran ya bizzat kendisi, ya başka bir mahluk ya da Allah'tır. Birinci şık yanlıştır. Çünkü akliselim sahibi bir varlık, bile bile azgınlık ve sapkınlığı tercih etmez. İkinci seçenek de yanlıştır. Aksi halde teselsül ve/veya fasit döngü kaçınılmaz olur. Doğru seçenek üçüncüsüdür. [Yani İblis'i azdırıp saptıran Allah'tır]. Vallâhu a'lem.⁴⁴

Kurtubî de (ö. 671/1273) buna benzer şekilde şunları dile getirmiştir: “Ehl-i Sünnet'in görüşü şudur: Allah onu [İblis'i] saptırmış ve onda küfrü yaratmıştır. Bu yüzden iğvâ (azdırma-saptırma) fiili Allah'a nisbet edilmiştir ki, doğrusu da budur. Çünkü varlık âleminde Allah'ın mahlûku olmayan ve O'nun iradesinden sudûr etmeyen hiçbir şey yoktur. İmâmiyye, Kaderiye (Mutezile) ve diğer bazı mezhepler bu görüşe karşı çıktılar. Ne ki onlar, akıl hocaları İblis'in kendilerine tezyin ettiği her hususta ona itaat ettikleri halde bu meselede itaatten çark ederek şöyle dediler: İblis yanlış yapmıştır. Her ne kadar 'azdırma' fiilini rabbine nisbet etmiş olsa da -ki Allah bundan münezzehtir- o bilerek-isteyerek hata yapmıştır. Söz konusu mezheplerin bu iddiasına şöyle cevap verilir: Diyelim ki İblis bilerek ve isteyerek hata yaptı; peki mükerrem ve masum bir peygamber olan Nûh'un (a.s.) kavmine söylemiş olduğu şu söz hakkında ne buyurursunuz: “Eğer Allah sizi azdırmak (iğvâ) istiyorsa ben size öğüt vermek istesem de, öğüdümden sizin için hiçbir fayda hâsıl olmaz. O sizin rabbinizdir ve nihayet O'na döndürüleceksiniz.” (11/Hûd 34). Bir rivayete göre Mescid-i Haram'da Tâvus'un yanına kaderi reddetmekle itham edilen ve büyük fıkıhçılar arasında gösterilen bir adam gelir. Adam meclise gelip oturunca Tâvus ona, ‘Ayağa kalkıyor musun yoksa kaldırılıyor musun? [Sen, yapıp ettiklerinde gerçek özne misin yoksa nesne misin?]' diye sorar [ve bu söz üzerine adam ayağa kalkar.] O sırada Tâvus'a, ‘Sen bu soruyu fakih bir adama mı soruyorsun?’ denir ve bunun üzerine Tâvus, ‘İblis bu adamdan daha fakih olduğu halde, ‘Rabbim

⁴⁴ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XIV. 40.

beni azdırmana karşılık' dedi. Bu adam ise, 'Kendi kendimi azdıran-saptıran benim diyor.'⁴⁵

Görüldüğü gibi, kıssayı zâhirî anlamına hamleden Sünnî müfessirlere göre İblis'i azdıran özne bizzat Allah'tır. Nasıl olmasın ki, Allah mutlak güç ve kudretle özdeş bir varlıktır. Bu anlayış, Allah'ı bağlayan hiçbir ahlâkî ilkenin bulunmadığını ve dolayısıyla O'nun -İblis örneğinde olduğu gibi- dilediği her şeyi yapmakta serbest olduğunu varsayar. Bu konuda ahlâkîliği ön planda tutan Mutezilî gelenek ise Allah'ı her türlü çirkin fiilden tenzih etmek gerektiği prensibinden hareketle yukarıdaki yoruma şiddetle karşı çıkar. Nitekim Zemahşerî (ö. 538/1143), Tâvus'a isnat edilen rivayetin bir düzmece olduğuna dikkat çektikten sonra Mücebbira olarak tavsif ettiği Ehl-i Sünnet'in (Eş'arîyye) "azdırmak" ve "hakikatten saptırmak" gibi son derece çirkin fiilleri Allah'a izafe edecek ve Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiîn uleması adına birçok iftira (uydurma hadis) üretecek kadar gözü dönmüş olduğunu söyler.⁴⁶

Mutezilî alimlere göre "Rabbim beni azdırmama karşılık" ifadesi Allah'ın değil, İblis'in sözüdür. İblis inkar ve cehaletin Allah tarafından yaratıldığına inandığı için böyle söylemiş olabilir ama onun bu sözü kesinlikle hüccet değildir. Bir başka tenzihçi yoruma göre İblis'teki azgınlık ve sapkınlık, Allah'ın Âdem'e secde edilmesi emriyle birlikte zuhur etmiştir. Dolayısıyla, *iğvâ* fiili, azgınlığın ortaya çıkması manâsında Allah'a izafe edilmiştir. Nitekim "Seni dövmemi gerektiren bir hareket yapma" anlamında, "Beni sana dayak atmaya zorlama" demek de tıpkı bunun gibidir. Bir diğer yoruma göre ise buradaki *iğvâ*, helak etmek manâsındadır. 11/Hûd 34. ayetteki, "Eğer Allah sizi azdırmak (*iğvâ*) istiyorsa" ifadesinde geçen *iğvâ* da yine aynı anlamdadır.⁴⁷ Netice itibarıyla, bütün bu Mutezilî yorumlar da İblis'in hikayesini lafzî manâya hamleden bir anlayışın ürünüdür; ama en azından Sünnî yorumdan çok daha tutarlı ve makuldür.

⁴⁵ Kurtubî, *el-Câmi'*, VII. 113.

⁴⁶ Ebü'l-Kâsım ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl*, Beyrut 1977, II. 70.

⁴⁷ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XIV. 40.

İblis, Kötülük ve Teodise Sorunu

Kötülük sorunu, Yahudilik ve Hıristiyanlıkta olduğu gibi İslam'da da içkin ve yaygın bir sorun olmakla birlikte her üç dinî gelenekte de kötülüğün tanımı ve buna bağlı olarak kaynağı ve gerçek mahiyeti gibi temel konularda farklı yaklaşımlar mevcuttur. Bu farklılık aslında kötülüğün algılanışından kaynaklanmakta ve bu yüzden tatmin edici bir biçimde tanımlanamamaktadır. Haddizatında kötülük insan tarafından nasıl algılanıyorsa öyledir. Yine kötülük hiçbir zaman soyut değildir ve bu yüzden insanın çektiği acı temelinde kavranması gerekir. Bu bakımdan, “kötülük aslında iyiliğin yokluğu ya da hiçliktir” gibi sükseli mülahazaların dikkate alınacak bir tarafı yoktur. Çünkü kötülük, Russel’in deyişiyle, gerçek ve dolaysız olup,⁴⁸ esas itibarıyla, hissedebilen ya da acı duyan bir varlığın incitilmesidir. Burada önemli olan, acının kendisidir. Kötülük dolaysız bir biçimde zihin tarafından kavranır ve yine dolaysız bir biçimde duyuşsal olarak yaşanır. Kötülüğün varlığı bunun dışında bir kanıt gerektirmez.⁴⁹

Kötülük, çoğu toplumda amaçlı bir güç olarak algılanmasına koşut olarak kişileştirilir. Muhtemelen bu tür bir kişileştirme olan İblis ya da Şeytan, Kur'an'daki hikayenin zâhirine göre kutsalın bir tezahürü ve/veya tanrısallığın bir parçası olarak karşımıza çıkar. Bu noktada çözümü zor birkaç sorun tebarüz eder. Birinci soru/sorun, insanlığın ilk günahından büyük ölçüde Şeytan mı sorumludur, yoksa onun zorunlu olmayan dolaylı bir rolü mü vardır? Bundan daha çetin bir başka sorun ise İblis ya da Şeytan'ın temsil ettiği kötülüğün ne ölçüde ilâhî planın bir parçası olduğudur. Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dini için kötülük sorununun en yakıcı tarafı Tanrı'nın gücünü ve iyiliğini kötülüğün varlığıyla bağdaştırmaktır. Bu, felsefî açıdan da çok anlamlı bir dilemma olup ateizmin en temel gerekçesini oluşturur. Şöyle ki, 1) Tanrı mutlak kudret sahibidir. Dolayısıyla, içinde kötülük bulunmayan bir kozmos yaratma kudretine de sahiptir. 2) Tanrı hep iyidir ve bu

⁴⁸ Russel, *Lucifer*, s. 13.

⁴⁹ Russel, *Şeytan*, s. 11.

yüzden kötülüğün mevcut olmadığı bir kozmos yaratmak ister. 3) Bu nedenle kötülük var olmaz. 4) Oysa kozmos kötülük içinde yüzmektedir. 5) Şu halde tanrı yoktur.⁵⁰

Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam, her şeye kâdir ve her şeyi bilen bir tek Tanrı'da ısrar eder. Özellikle İslam inancına göre Allah'ın mutlak kudreti her şeyi kapsayıcıdır; O'nun iradesi dışında hiçbir şey gerçekleşmez. Öyleyse, hayrın yanı sıra şer, acı ve ıstırap da Allah'tandır. İşte tam bu noktada, ceza ve belâ (sınama-imtihan) Kur'an'ın acı ve ıstırapı Allah'ın merhametiyle uzlaştırmasının iki yolu olarak karşımıza çıkar. İstırap günahlarımızın bir cezasıdır. Allah rahmândır, rahîmdir ama aynı zamanda adildir. Günahkarın acı çekmesi adl-i ilâhînin gereğidir. Hayatlarını Tanrı'ya adayanlar bile bir imtihan olarak dünyevî ıstırapa katlanmak zorundadır. İstırapa en uygun yanıt İslam'dır, yani tam bir teslimiyet, boyun eğme ve sabırdır.⁵¹ Çünkü Allah, insanlara bu dünyada cennet sözü vermemekte, tam tersine imtihanın çok çetin olduğuna dikkat çekmektedir. Yani, "Biz sizi ölümle, açlıkla, dünya malının, canın ve alınteri ürünlerin/kazanımların kaybı ile imtihan edeceğiz" (2/Bakara 155) demekte ve bu ayetin sonunda, zorluklara sabredenlerin müjdelenmesini salık vermektedir.⁵²

Diğer taraftan Allah, kötülüğe razı olmasa da göz yummaktadır. Niçin? İmtihanın tam anlamıyla bir imtihan olması için. İşte bu imtihan esprisi, İblis ve Şeytan'la kişileştirilen kötülüğün aslında ilâhî planın bir parçası olduğunu ima eder. Bununla birlikte, Kur'an'a göre hiç kimse İblis'in/Şeytan'ın yaptırdığını ileri sürerek kendi suçuna mazeret üretemez. Çünkü Şeytan'ın yalnızca ayartma gücü vardır, mecbur etme gücü yoktur. Bütün bunlara rağmen sınırsız kudret ve merhamet sahibi bir tanrının yenildiği bir dünyada merkezî kötülüğün doğası sorunu yine de tam olarak çözülebilmemiş değildir. Bu noktada müslümanların eğilimi ya Tanrı'nın mutlak kudretini vurgulamak için iyiliğini sınırlamak (Sünnilik-Eş'arilik)

⁵⁰ Russel, *Lucifer*, s. 413.

⁵¹ Russel, *Lucifer*, s. 57-58.

⁵² Geniş bilgi için bkz. Lütfullah Cebeci, *Kur'an'da Şer Problemi*, Ankara 1985, s. 67 vd.

veya iyilik ve adaletine toz kondurmamak için kâdir-i mutlaklığını sınırlamak (Mutezile) şeklinde olmuştur. Eş'arîliğin mutlak kudreti ön planda tutan bakış açısı esas alındığında, Allah doğrudan ya da dolaylı olarak kötülüğün varlık nedenidir. Mâtürîdîlik ise bütün fiillerin Allah tarafından istendiğini ama bazı fiillerin O'nun iyiyi istemesine uygun olarak gerçekleşmediğini ileri sürer. Fakat bu izah, Allah'ın niçin buna izin verdiği sorusuna tam bir cevap teşkil etmez.⁵³

Hülasa, ilâhî adaleti merhametle, iyiliği mutlak kudretle bağdaştırmaya çalışmanın güçlükleri, meşhur “üç kardeş” (ihve-i selâse) hikayesinde de kendini gösterir. Bu kurgusal hikayede sözü edilen üç kardeşten ilki mümin, ikincisi kâfir, üçüncüsü de çocuk olarak ölmüştür. Mümin olan epeyce yaşamış ve cennetle ödüllendirilmiştir. Kafir de yetişkin bir çağda ölmüş ama küfrü yüzünden cehennemlik olmuştur. Çocuk ise azaptan kurtulmakla birlikte cennete de girememiştir. Bu yüzden, “Ey Rabbim! Bana ömür verseydin de sana itaat ederek yaşayıp cennete girseydim” demiş. Allah ona, “Seni yaşatsaydım günah işleyip cehennemlik olacaktın. Bunu bildiğim için [sana merhamet edip] çocuk yaşta canını aldım” diye cevap vermiş. Bu cevap üzerine üçüncü kardeş cehennemden şöyle haykırmış: “Ey Rabbim! Peki beni niçin masum bir çocuk iken öldürmedin?”⁵⁴

İblis-Şeytan ve Kozmosta İyilik-Kötülük Dualitesi

İblis'in Kur'an'daki hikayesi lafzî olarak anlaşıldığında, kozmostaki iyilik-kötülük dualitesinin mahiyeti de bir başka problem olarak karşımıza çıkar. Esasen, Tanrı'nın mutlak iyiliğini muhafaza edebilmek için onun gücünün bir parçasını alan dualizm, Zerdüştilikten başlayıp Maniciliğe, oradan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'a kadar uzanan bir yelpazede çeşitli tonlarıyla mevcuttur. Kuşkusuz İslam

⁵³ Geniş bilgi için bkz. Özdemir, *İslam Düşüncesinde Kötülük Sorunu*, s. 53 vd.

⁵⁴ İslam kelamındaki salah-aslah tartışmasına mevzu teşkil eden bu hikayeye dair mülâhazalar için bkz. Abdurrahmân Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1979, I. 492-502; Özdemir, *Kötülük Problemi*, s. 55-78.

tevhid dinidir; ancak her ne kadar Allah tarafından yaratılmış olsa da kötülük, Şeytan adı altında hâlen iş başındadır ve çoğu zaman da iyiliğe galebe çalmaktadır. Kur'an'daki anlatıya göre Şeytan'ın iş başında olması Allah'ın iznine bağlıdır ve bu iznin süresi kıyamete kadar uzanmaktadır. Bu demektir ki, kötülük ya da Şeytan, Tanrı'nın iyilikle kötülüğün mücadelesi üzerine kurulu kozmos planının bir parçasıdır ve bu planda Şeytan kötülük ordusunun komutanıdır. Yine bu planda iyilerin en iyisi Allah, kötülerin en kötüsü de İblis ya da Şeytan'dır. Aslında bu, apaçık bir dualizmdir. Lakin, İblis'in/Şeytan'ın Allah tarafından yaratılmış olması, bu dualizmin ancak ontolojik düzeyde mevcut olduğu anlamına gelir.

Diğer taraftan, kıyamete kadar insanoğlunu ayartmaya mezun kılınan İblis'in ilâhî irade ve emirle varlık kazanmış olması, Tanrı'nın birbirinden farklı iki ayrı yüzünün bulunduğu ve zâtında zıtların çatışmasını barındırdığı düşüncesini doğurur. Nitekim Sünnî gelenekteki hakim anlayışa göre de her şey Allah'ın yaratmasıyla vardır ve dolayısıyla kainatta O'nun mahluku olmayan hiçbir şey yoktur. Öyleyse kozmostaki tüm varlıklar Tanrı'nın bir uzantısı ya da görünümüdür. Tabiri caizse, her şey O'nun kumaşından yapılmıştır. Açlıktan ölenin, işkence görenin acısı gerçek acıdır ve bütünüyle tanrısal kumaştan dokunmuş kozmosun bir cüz'üdür. Ancak, kötülüğe karşı koyma arzusu da (iyilik) aynı kumaşın diğer yüzüdür. Bu yüzden Tanrı'nın bütünselliği kötülükle birlikte iyiliği de kapsar.⁵⁵

Kısaca, Allah'ın kozmos planı gereği kötülük mevcut olmak zorundadır. Kötülüğün mevcudiyeti O'nun adaletine hâlel getirmez. Çünkü insan bir imtihan varlığıdır ve onun imtihanında iyiliğin yanında kötülük de mevcut olmalıdır. Öyleyse dünya, teodise konusunda çok optimist düşünen Gazâlî'nin (ö. 505/1111) belirttiği gibi, “mümkün dünyaların en iyisi” (*leyse fi'l-ımkân ebda' mimmâ kân*) değil, -belki- imtihan salonu olarak düzenlenen dünyaların en iyisidir. Gazâlî'nin, “âlemdaki her şey gayet güzeldir ve her ne varsa yerli yerindedir” demekle aynı

⁵⁵ Russel, *Lucifer*, s. 416-418.

kapıya çıkan bu sözü ise, Voltaire'nin çok haklı bir biçimde ifade ettiği gibi, hayatımızdaki derin acıları aşagılamaktan başka bir şey değildir.⁵⁶

Değerlendirme ve Sonuç

Kur'an'a göre dünya imtihan dünyasıdır. İmtihandaki temel espri ise dünyada iyiliğin yanında kötülüğün de mevcut olmasıdır. Diğer bir deyişle, her şey zıddıyla kâim olsun ki imtihan anlam kazansın. Allah'ın niçin insan denen ve fitratında zıtların çatışkısını barındıran bir imtihan (ibadet) varlığı yaratma ihtiyacı duyduğunu bilmiyoruz ve bunu bilme imkanına da maalesef sahip değiliz. Bununla birlikte, iyilikle kötülüğün, tabiri caizse, tek yumurta ikizi olarak fitratımıza kodlandığından da eminiz.

Kainattaki her şey Allah tarafından yaratıldığına göre kötülük de O'nun mahlukudur. Daha açıkçası, kötülük Allah'ın kozmos planının zorunlu bir parçası olarak yaratılmış ve Kur'an'da da İblis ve Şeytan diye adlandırılmıştır. İblis'in cinlerden olduğunu ve cinlerin de ateşten yaratıldığını bildiren ayetler dikkate alındığında, bu ismin soyut ama nesnel gerçekliği bulunan bir varlığa delalet ettiğini kabullenmek zorundayız. Bununla birlikte, kimi zaman İblis'in diğer ismi veya sıfatı olarak kullanılan "Şeytan"a ait özellikler hesaba katıldığında, bunun kötülüğe ilişkin bir kişileştirme olduğunu, dolayısıyla Kur'an'daki kıssanın âfak ve enfüsteki iyilik-kötülük çatışmasına dikkat çeken bir temsil olduğunu söylemek durumundayız.

⁵⁶ Eric Lee Ormsby, *İslam Düşüncesinde İlahi Adalet Sorunu (Teodise)*, çev. Metin Özdemir, Ankara 2001, s. 19.